

NÕUKOGUDE AEG NÄHTUNA ERINEVATE MÄLUKOGUKONDADE SILMADE LÄBI

Aili AARELAID-TART

Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituut, Uus-Sadama 5, 10120 Tallinn, Eesti; aarelaid@tlu.ee

On püstitatud metodoloogiline küsimus nõukogude perioodi “õigest” mäletamisest. Kasutades andmebaasina põhiliselt omaeluloolisi raamatuid, on näidatud, et mälestused nõukogude ajast on esitatud mitmetes erinevates mälu kogukondlikes diskursustes, mis omakorda on vähemal või rohkemal määral mõjutatud ametlikust postsotsialistlikust mäletamisõiguse järkjärgulisest legaliseerimisest.

MINU MÄLUST JA AJALOOISEST TÕEST

Alustaksin iseendast ja kirjeldaksin kaht fragmenti enda kui viie- või kuueaastase lapse mälust. Olen sündinud 1947. aastal Tallinnas ja pean end kuuluvaks sõja järel Nõukogude Eestis sündinute põlvkonda¹, kes moodustavad spetsiifilise mälu kooskonna.

Mäletan end sõitmas koos ema, isa ja isa töökaaslastega pühapäevasele vähipüügile. See kõik juhtus 1950. aastate algupoolel, kui töövabu päevi oli nädalas vaid üks ja töökohal oli inimeste vaba aja sisustamisel suur roll. Lahtise veoauto saamine väikese artelli töötajate perede ühise väljasõidu korraldamiseks oli tollal suur asi. Väike aga oli Eesti veekogudes piisavalt, neid püüti isevalmistatud nattadega ja selleks polnud vaja mingeid lube. Selle pühapäeva õhtupoolikuks oli seltskond oma vähid kinni püüdnud ja ära keetnud ning alustas tagasisõitu, ikka lahtisel veoautol. Tee viis pikalt läbi tiheda metsa ja siis kamandaski keegi meid kõiki autokasti põrandale pikali. Põhjus oli täiskasvanutele iseendastmõistetav: sellistes metsades peitsid end metsavennad ja neist ei võinud kunagi teada, millal nad püsse paugutama hakkavad. Metsavendade tegudest räägiti seda ja teist ning kaugeltki alati polnud need jutud vapratest ja kangetest eesti meestest. Sellises vanuses ei osanud ma metsavendadest midagi arvata, küll aga jäi mulle paljudeks

¹ Pikemalt vt **Aarelaid-Tart, A.** Sõja järel sündinute elude metamorfoosid. Ühe kursuse lugu. – Rmt: Nullindate kultuur II, põlvkondlikud pihtimused. Koost A. Aarelaid-Tart, toim A. Kannike. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012, 56–79. Veidi vanemate kohta on ilmunud analoogne raamat: **Ugaste, Ü.** Ühe klassi elulugu. Canopus, Tallinn, 2007.

aastateks meelde see hirm, mida ma kastipõhjas losutades tundsin. Minu päralt olid pelgalt sõna “metsavend” ja reaalne linnalapse jube hirm nii paksu metsa kui ka selles peituva kurja ees. Mu Lõuna-Eestist pärit kursusekaaslane on jutustanud millestki sarnasest. Ta mäletab end kui pisipoissi hirmust tardununa seismas metsavendade poolt tapetud tuttava miilitsaonu kirstu juures. Seda hirmu süvendas ema pidev hoiatus, et lapsed tohivad minna maasikaid otsima ainult kuni raudteeni ja kaugemasse paksu metsa pole neil asja – mets on kuri ning seal võivad olla püssidega mehed. Nii omandas sõna “metsavend” paljudele mu põlvkonnakaaslastele lapsehirmudest tingituna negatiivse tähenduse. Nendes kodudes, kus metsades redutajatega polnud otsest kokkupuudet, sellistest meestest lihtsalt ei räägitud. Mart Laari raamatu² ilmumiseni oli jäänud nelikümmend ja metsavendade säilmete piduliku ümbermatmise alguseni enam kui viiskümmend aastat.

Teinegi mälufragment on pärit samast ajast. Linnarahval polnud enamasti mingeid suvekodusid, aga 1930. aastatest alguse saanud laste suveks maale saatmise idee oli juba juured alla ajanud. Kuna meie perel maal sugulasi ei olnud, siis otsis ema mingitki võimalust kas või nädalaks lapsega maale värske õhu kätte jõuda. Tuttava kaudu oli kaupa tehtud Tallinna lähistel asunud talu perenaisega ja üks kaugem sugulane viis meid oma Pobedaga³ kohale. Maja tundus minu jaoks suure ja uhke ehitisena, kus olid avar köök ning suur veranda. Suvitajatena ei tohtinud me neid aga eriti kasutada, ema sai ainult korra päevas pliidinurgal meile mingit kiiremat toitu keeta. Meie päralt oli vana ja logisev voodi pööningul, viimane oli iseenesest pigem tolmune kolikamber kui tuba suvitajate tarvis. Minu kui lapse jaoks oli kehtestatud ringijooksmise ja müratekitamise keeld. Meie pere majanduslik olukord pidi üksjagu niru olema, sest üüriraha meil selle suvitamise eest maksta polnud ja ema ülesandeks oli mõned pereemanda ennesõjaaegsed rõivad natuke moodsamaks kohendada. Niisugune kaup oli tüüpiline sõjajärgne tehing, sest riidekraami polnudki kerge hankida ja vanade riiete ümbertegemine oli põhi-võimalus midagi näokamat selga saada. Me emaga püüdsime end siis ontlikult ülal pidada ja perenaisele meepeärane olla, aga kerge see polnud. Ühel päeval, kui me emaga lähedasse metsatukka läksime ja ta end vabamalt tundis, ohkas ema südamepõhjust: “See naine on ju kulakuhing!” Mu ema ei olnud mingi punameelne, ta oli ise 1941. aasta küüditamistes kaotanud kõige lähema sugulase ja tema varasemast jõukamast elust polnud suurt midagi järele jäänud. Tegu oli pigem ideoloogilise müraga, sest nii tänavatele üles seatud reproduktoritest kui kodus alles jäänud Philipsi raadiost kostis pidevalt jutt kulakluse kui klassi likvideerimisest. 1949. aasta küüditamisega seda ju hoogsalt tehtigi. Mingi hulk inimesi ehk nn kulakud olid uue võimu poolt vastikuks sotsiaalseks rühmaks tituleeritud ja minu stalinliku lapsepõlve aegu oli tegelikkuses raske aru saada, kes nad täpsemalt on või olid. Siberisse olid ju eelkõige saadetud sugulased ja tuttavad, keda argiteadvus

² Laar, M. Metsavennad. Ühiselu, Tallinn, 1993.

³ Tuntud nõukogudeaegne hinnalisemate klassi kuuluv automark, mida tihtipeale tõlgendati kui parema elujärje sümbolit. Pobeda omanikud olid tavaliselt suuremate asutuste direktorid ja teised juhtivtöötajad. Sõjajärgsetel aastatel sai tavainimene heal juhul külgorviga mootorrattast omada.

tõrkus rahvaenlasteks või kulakuteks nimetamast. Eks minugi ema püüdis uusi nõukogude korruga kaasnevaid mõisteid ja väljendeid kuidagimoodi tõlgendada ning ootamatult kõlbas antud sõna suurepäraselt just ebameeldiva ja ahne inimese tähistamiseks. Laps aga näeb maailma algul ikka vanemate silmade läbi ja paratamatult pidi minus tekkima seos ennast täis kitsi inimese ning kulaku vahel. Ei 1950. ega 1960. aastatel kippunud keegi mulle seletama, kas kulakud ikka olid olemas või oli see sovetlik mõiste, küll aga kinnitas selle inimrühma kurjust hilisem kooliõpiku tekst. Seega ringles antud sõna paarkümmend aastat eelkõige ideologiseeritud teadvuse tasandil ja jõudis argisesse kõnepruuki tagasi 1970. aastatel. Siis juba juleti olla suurtalunike järeltulijad, kuid nendel juttudel oli pigem aasimise ja naljategemise mekk küljes. Alles peale 1990. aastat võis vanemate kunagise kulakuks tembeldamisega arveid klaarima hakata.⁴

Antud kahe omaeluloolise näite varal soovisin piltlikult seletada, kuidas täiskasvanutegi jaoks segastel aegadel vormuvad alles minapildini tõusva põlvkonna teadvuses mõisted ja hoiakud, mille sisuni vast ei jõutagi, kuid mis hakkavad aastateks kandma olulist hinnangulist koormist. Oma igapäevases elus mul nende inimrühmadega eriti tegemist polnud, aga taustajõududena jäid metsavennad ja kulakud nõukogude lapse peas kurjadeks ning pahadeks tädideks ja onudeks pikemaks ajaks. Sarnasest segapudrust 1950. aastate algul lapseks olnu teadvuses on humoorika pildi andnud Leelo Tungal raamatus “Seltsimees laps”.⁵

Mina kui laps sirgusin loomuldas täiskasvanuks ja paljud teatud-tuntud asjad hakkasid sootuks teistsuguseid tähendusi omandama. Seda eelkõige 1991. aasta taasiseseisvumise järel, kuigi üht-teist olin varemgi selgemaks saanud. Uued postsotsialistlikud ideoloogilised suunised on metsavendi nimetanud vabadusvõitlejateks ja kulakuid nõukogulike repressioonide ohvriteks. Asjatundliku kodanikuna tuleb mul selliste hinnangutega nõustuda, samas ei saa ma oma mälust lõplikult minetada toonaseid lapsehirme. Nii nagu paadipõgenike lapsena 1945. aastal Rootsis sündinud Maarja Talgre ei saa mälust minetada täiesti praktilist hirmu ja viha Stalini suhtes, kellega tal ju mingit vahetumat kokkupuudet polnud olnud, kuid kelles kehastus põgenikuplikakese tarvis kogu maailma kurjus.⁶

Kui minu rootsi mängukaaslased kartsid kummitusi, siis mina kartsin Stalinit ja Hitlerit, eriti Stalinit. Olin kuulnud Stalini rongidest, mis viisid inimesi Siberisse. Öösel, kui kuulsin, kuidas Stockholmi rong läks Partille, kartsin, et Stalin on meid üles leidnud ja tuli rongiga meile järele.⁷

Ma ei ütleks, et minu lapsepõlve mälufragmendid kuuluksid tõrjutud mälestuste⁸ hulka või oleksid milleski traumaatilised. Pigem on need režiimipõhised jäljendid isikliku mälu kujunemisteel ja nendest vabaneminegi pole eesmärk oma-

⁴ **Mäesalu, V.** Kulaku tütar nõukogude süsteemis. Aastad 1922–1977. Grenader, Tallinn, 2007.

⁵ **Tungal, L.** Seltsimees laps ja suured inimesed: veel üks jutustus õnnelikust lapsepõlvest. Tänapäev, Tallinn, 2008.

⁶ **Talgre, M.** Leo tütar. Faatum, Tallinn, 2004.

⁷ Intervjuust Imbi Paljule. – Eesti Päevaleht, 12.9.2003.

⁸ **Paju, I.** Tõrjutud mälestused. (Eessõna: Toomas Hendrik Ilves.) Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 2007.

ette. Need fragmendid on olnud kusagil mälestustekuhilate all peidus ja aktualiseerunud alles siis, kui muutunud ühiskondlikes oludes nende sõnadega tähistatud nähtused uuesti kõneaineks said. Kui metsavendi hakati heroiseerima, siis tuli mulle meelde kunagine lapsehirm tollal minu arust verejanuliste onude ees. Ka Maarja Talgre kirjeldused Stalin-kolli kartusest said kirjandusliku väljundi viis aastakümnet hiljem ja leidsid uue kõlapinna just taasiseseisvunud Eestis, sest need tundusid olevat võluvalt omanäolised ajalookajastused. Erinevatesse ühiskondlikesse oludesse sattununa olid meie kui põlvkonnakaaslaste politiseeritud lapsepõlvkummitused lausa vastandlikud. Aga kaks tüdrukutirtsu – mina ja Maarja – ongi kasvanud raudse eesriide erinevatel pooltel ning seega on meie mälus elu erinevatest perioodidest ladestunud kihistised paratamatult erinevad.

Maarja ja mina kuulume erinevatesse mälu kogukondadesse, aga see iseloomustab ka meie ühtviisi sõja-eelseid ehk eestiaegseid vanemaid ning meie üldsegi mitte sarnaseid rootsistunud või siis postsotsialistlikke lapsi. Igal inimesel on õigus oma mälestuste autonoomsusele ja tõesusele, kuigi enamjaolt on tegu pigem tõe analoogidega ning väga keeruline on leida meetodit, mille raames oleks võimalik tõestada, et üks mälu kogukondlikult salvestatud reaalsus on tõesem kui teine.

MÄLETAMINE KUI MINEVIKU ÜBERMÕTESTAMISE PROTSESS

Minevikku kiputakse käsitlema kui mingit juba aset leidnud sündmustest tulvil kogemuste hulka, mis on lahutatud olevikunimelisest punktist ajateljel ja mis seetõttu nagu eksisteeriks objektiivselt ning meie hetkekogemustest sõltumatult. Selline mineviku ja oleviku tõlgendamine on muidugi illusoorne, nagu ka kõnelemine “tõestest” ning “valedest” mäletamistest, “heast” ja “halvast” nostalgias⁹. Meie minevik kujutab endast müriaadi äärmiselt erinevaid ja juhuslikult talletatud mälufragmente, mis valdavalt polegi meie tänase elu seisukohalt olulised. Enamik mälufragmente kaob ajapikku unustusehõlma, mõned neist aga võivad ühel või teisel eluetapil ootamatult aktualiseeruda ja omandada täiesti uue ning vägagi olulise tähenduse. Isikliku elu minevikuks saanud sündmuste ja fragmentide kogumit kui suhteliselt passiivset hiigelreservuaari on vaja selleks, et leida sobivat mälu materjali hetkel ühiskonnas aset leidva isikupäraseks korrastamiseks, et anda oma tänastele mõtetele ning hinnangutele ajalist sügavust ja et tunnetada minajärjepidevust. Emile Durkheim on väitnud, et omaenda mineviku taasavamiseks peame kasutama küll subjektikeskset, kuid siiski hetkeolukordadest mõjutatud raamistust parasjagu käibel olevatest kollektiivsetest representatsioonidest. Minevikuks kutsutav temporaalse struktuuri osa lähtub alati sama struktuuri olevikuks nimetatavast osast, mis omakorda on selektiivne rakendus aset leidnud sündmuste praktiliselt lõputust kompendiumist.¹⁰

⁹ **Kõresaar, E.** Nostalgia ja selle puudumine eestlaste mälu kultuuris. – Keel ja Kirjandus, 2008, 10, 760.

¹⁰ **Zerubavel, E.** Time Maps: Collective Memory and Social Shape of the Past. University of Chicago Press, Chicago, 1993, 5.

Pole olemas olevikust sõltumatut minevikku ega minevikust sõltumatut olevikku. Mälu ei ole mineviku refleksiivne vallandamine, sest selliselt vallanduvat minevikku pole lihtsalt olemas.¹¹

Erinevad sotsiaalsed grupid ja erinevad inimesed võivad jagatud ning üpriski sarnaseid elukogemusi meenutada vägagi erineval viisil. Kollektiivse mälu uurin-gute klassik Maurice Halbwachs on tõdenud, et sama fakti meenutamine võib aset leida omavahel mittevõrreldavates raamistikes.¹² Erinevatel ajalooperioodidel ja erinevate poliitiliste süsteemide tingimustes võivad ühe ning sama ühiskonna minevikutõlgendused üksteisest nimetamisväärselt lahknedada. Suurte poliitiliste pöörete tulemusena muudetakse riiklikul tasemel minevikusündmuste rõhutust ja ühtlasi reglementeeritakse unustamisele määratu.¹³

Poola-Ameerika uurija Iwonna Irwin-Zarecka kasutab väljendit “mälu-kogu-konnad” (“*communities of memory*”), mis omakorda on tuletis Halbwachsi väljendist “*groups that remebers*”), mis formeerub mitte üksnes ühist kogemust omavatest indiviididest, vaid inimestest, kellele see kogemus on samal moel tähtis ja oluline.

Suurem osa meie igapäevasest suhtlusest toimubki mitmesuguste mälu-kogukondade raames, mis lubavad meil tunda ennast koduselt nende inimeste keskel, keda peame endasugusteks.¹⁴

Põlvkondlikkuse, sooliste ja muude tunnuste alusel tekkivate sotsiaalsete rühmade kaudu haaratakse inimesed kaasa mineviku sobiliku meenutamise mudelite loomise olevikulisel protsessil, mille eesmärgiks on muuta avalik kontseptsioon minevi-kust indiviidile võimalikult meelepäraseks või vähemalt kasutuskõlblikuks. Mitme-suguste sotsiaalsete kokkulepete ja mõnede mälu-kogukondade allutamiste või lausa represseerimise tulemina luuakse tänasesse ühiskondlikku situatsiooni sobiv nn tõene teadmine minevikus reaalselt aset leidnu käsitlemiseks. Minevikus tõeseks peetu ja olevikus tõeks arvatava vahel võivad olla suured erinevused, liiatigi võib neid tõdesid nii minevikus kui olevikus arvukalt olla.

Nii kollektiivsed kui ka individuaalsed mälestused ja mälufragmendid saavad legitiimseteks põhiliselt siis, kui võimul olevad või võimu haaranud jõud neid sellisena aktsepteerivad. Elulooliste narratiivide ja identiteetide legitiimsus ei tulene iseenesest mingitest tinglikest minevikku jäävatest sündmustest, vaid peavad sobi-tuma olevikuliselt kehtivatesse sotsiaalsete narratiivide raamidesse. Olevikus on alati ka selliseid (mälu-kogukondlikke) mälestusi, mida võimulolijad ei legitimeeri ja millest seetõttu avalikkuses ei räägita. Inglise kultuuriloolane Peter Burke on teravmeelselt tähendanud, et alati on väga aktuaalne teada, “kelle tahtel mida mee-nutatakse, kes ja miks seda teeb?”¹⁵

¹¹ Santos, M. S. Memory and narratives in social theory: the contributions of Jacques Derrida and Walter Benjamin. – Time and Society, 2001, 10, 2/3, 170.

¹² Halbwachs, M. On Collective Memory. The University of Chicago Press, Chicago, 1992, 52.

¹³ Aarelaid-Tart, A. Ajakategooriast tänase Eesti kultuurimuutuste mõistmisel. – Acta Historica Tallinnensia, 2009, 14, 172, 179.

¹⁴ Irwin-Zarecka, I. Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory. Transaction Publisher, New Brunswick, 1994, 54.

¹⁵ Burke, P. History as social memory. – Rmt: Memory: History, Culture and the Mind. Toim T. Butler. Basil Blackwell, Oxford, 1989, 107.

Oma kahe lapsepõlve mälufragmendi taaselustamisel soovisin näidata, et sellistena, nagu ma neid jutustasin, on nad vastuolus praegu kehtivate “õige” mäletamise normatiividega. Nad nagu polekski legitiimsed ja neid tuleks vaadelda kui stalinlikele repressioonidele järgnenud perioodi (enne 1950. aastat ei saa ma end mäletada) lapsemälu veidrusi. Aga sellisel juhul tuleks samas võtmes vaadelda ka Maarja Talgre politiseeritud kummitusi Stalinist, – aga seda me ometi ei tee. Praegu kehtivate mäletamisstrateegiade kohaselt on paadipõgenike lapse meenutused üleelamistest ehtsad, nõukogude ühiskonda sündinud lapse omad aga moonutatud. Ja siit kasvabki välja antud artikli põhiprobleem: kuidas tänane Eesti ühiskond tahab mäletada ja legitimeerida seda minevikku, mida me nimetame nõukogulikuks? Ei saa ju olla nii, et koos sotsialismiks nimetatud poliitilise korra kokkukukkumisega tabas kollaps ka nendel aegadel aktiivselt elanud inimeste kollektiivset mälu selle terviklikkuses ja nimetamisväärses mitmekesisuses.

NÕUKOGULIKU MINEVIKU ELULOOOLISE MÄLETAMISE VORMIDEST

Mineviku hindamiskriteeriumid on ette antud oleviku politiseeritud mõttemallidega, mida kujundatakse valimiskampaaniate käigus, ajakirjanduslikes debattides, isegi selleks eraldi loodud mäluasutustes jne. 1990. aastatel muutus valdavaks hoiak, et nõukogude aega tuleb paha sõnaga meenutada, nimetada seda katkestuse kultuuriks¹⁶, repressioonide ja kannatuste ajajärguks, Kremli võimurite taktikepi all tumedates toonides elatud eluks. Aga kas kõik praegu elavad inimesed ikka nii arvavad või mäletavad? Igaühel kipub olema oma rakurss: nooremad pole tollal elanudki, väga vanade jaoks on see üks pikk, aga mitte ainuline minevik, kesk-ealiste jaoks tähendab sovetiaja kokkukukkumine täiesti uutmoodi eneseteostamise võimaluste tekkimist. Eluloolistes narratiivides tuleks nõukogude aega meenutades kavakindlalt võrrelda eri ajajärke oma elus, paraku ei tee enamik üksikisikuid seda kuigi täpselt ja usaldusväärselt. Sotsiaal-normatiivselt tuleks nõukogude aega praegu negatiivses võtmes meenutada, aga paljudel ei pidanudki tollal üksnes halvasti minema ja kokkuvõtlikult võis seda perioodi isiklikus elus ka kordaläinuks lugeda. Muidugi on inimesi, kes ei saa mäletada iseenda karjerismi ja punakorraga pugejalikku kaasaminekut, nemad esitavad oma mälestusi küllaltki eripäraselt¹⁷, aga sugugi mitte patukahetsuslikus võtmes.

Kiire kaasaeg omakorda süvendab sovetiaega jääva unustamise vajadust – asi pole lihtsalt enam aktuaalne, kiire globaliseerumine toob endaga kaasa üha uusi probleeme. Meenutustes võib 1991. aasta sügav sotsiaalne pööre sotsialismilt kapitalismile esile tõsta kurioosseid võrdlusi (*à la* Vene ajal polnud saada banaane,

¹⁶ Krull, H. Katkestuse kultuur. Vagabund, Tallinn, 1996.

¹⁷ Vt sellekohase näitena: Jõesalu, K., Kõresaar, E. Working through mature socialism: private and public in the Estonians' meaning-making of the Soviet past. – Rmt: Baltic Biographies at Historical Crossroads. Toim A. Aarelaid-Tart, L. Bennich-Björkman. Routledge, London, 2012, 68–85.

viinereid ja sukupükse), aga ka nostalgilisi meeleolusid (*à la* korterite üürid ning bussipiletite hinnad olid nii madalad). Taasiseseisvumisaegsed uued positsioonid ja viimase viie aasta majanduskriisist tulenevad elumured vormivad mälestused rohkem kui kahekümne aasta tagusest elukorraldusest meie kaasaja nägu.

Siit kasvabki välja väga keeruline metodoloogiline probleem nõukogude aja mäletamise tõsusest. Need tänased eakad, kes olid nõukogude korra algkümnetel noorukid, teavad hästi, et igaühel oli siis vähemalt kaks kuni kolm elulugu: üks neist oli nn oma käega kirjutatud variant ametkondadele esitamiseks, teine KBG võimaliku ülekuulamiste tarvis ja kolmas usaldusväärsete sõprade keskel jutustamiseks.¹⁸ Nõukogude inimene pidi olema üksjagu paindlik, et kirjeldada oma elulugu vastavalt muutlikele ideoloogilistele suunistele.¹⁹ Avalikkusele suunatud ja privaatsfääris kasutamiseks mõeldud elulooliste juttude vastuolulisust tuleb pidada üheks nõukogude perioodile iseloomulikuks topeltnõuetlemise ilminguks.²⁰ Kuid kas tollastelt topeltnõuetlemiselt pole nii isikliku kui ka põlvkondliku pärandina tänapäevagi kaasa tulnud moodus esitada mälestusi nõukogude ajast sõltuvalt tänasest esitamisaegast ja -kohast? Kas ei teisene ka nüüdsetes eluloolistes narratiivides omaaegne töötamine vastutusrikastel nomenklatuursetel kohtadel vaguraks ja tagasihoidlikuks “kantseleiroti” pisiaskeldusteks?²¹ Kas ei võimendu teise maailmasõja lõppu jäävad üldmobilisatsiooni korras eesti noormeestele kohustuslikud paar kuud Saksa lennuväe abiteenistuses tänapäeval vabadusvõitlejate kauniks oreooliks?

Nõukogude korra kokkukukkumisest Eestis on möödas juba üle kahe aastakümne ja avalikkusele jutustatud ning trükivalgust näinud elulugude aukartust äratava²² hulga puhul saab eristada mitmeid esitamislade. 1990. aastatel valitses küüditatute ja teiste nõukogulike repressioonide küüsi sattunute kurbade lugude diskursus, millel oli selgelt revanšistlik iseloom. Tõde tõlgendati ohvrite kättemaksuna kurjategijatele.²³ Kaotsiläinud noorusideaalide ja sageli ka füüsiliste kannatuste eest oodati sotsiaalset ning mõneti ka rahalist tunnustamist (pensionilisa, tasuta ühistransporti jms). Nelja ja poole aastakümne pikkust sovetiperioodi hakati

¹⁸ **Voronkov, V., Chikadze, E.** Leningrad Jews: ethnicity and context. – Rmt: Biographical Perspectives on Post-Socialist Societies. Toim V. Voronkov, E. Zdravomyslova. (CISR Working Papers, No. 5.) St. Petersburg, 1997, 187–191.

¹⁹ Meie perearhiivis on minu ema Linda enda kirjutatud elulookirjeldus 1950. aastast, mil ta oli juba varakeskikka jõudnud koduperenaine. Tekst on valminud esitamiseks mingi taotletava töökoha saamiseks, kuhu ta kunagi tööle ei asunudki. Faktid tema elust on adekvaatsed, aga nende banaalne tõlgendamine on sobitatud uuele režiimile vastavaks. Tema töötamisest oma lihase onu juveeliäri n-õ esindusmüüjana on saanud alandav teenimine kapitalistliku kurnaja juures; on rõhutatud innukat õppima asumist raamatupidajate kursusel, mis avanes tema jaoks tänu nõukogude võimu tulekule jne. Paraku pole mul võimalust oma ammu siit ilmast lahkunud emalt sellise üllitise saamisloo kohta seletusi küsida.

²⁰ **Aarelaid, A.** Topeltnõuetlemise kujunemine sovetiajal. – Akadeemia, 2000, 4, 755–773.

²¹ **Hagelberg, R.** Elust ja endast. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2008.

²² Rahva Raamatu kaupluseketis oli 2012. aasta augustis pakkumisel 7516 eluloo- või mälestuste raamatut. Üle poole nendest on küll tõlkeraadatud, osa ka ilukirjanduslikus vormis memuaristika, mõningaid trükiseid on ostupakkumiste seas ka mitu korda mainitud.

²³ **Truupõld, A.** Sind surmani. Eesti Ajalookirjastus, Tartu, 2011.

nägema kui üht ning ainuvaldavat katkestuse ajajärku, mille puhul eitati normaalse igapäevaelu ja isikliku ning kollektiivse (s.o eesti rahva) heaolu võimalikkust.²⁴ Vastukaaluks “halvale” nõukogude ajale sündis seda tüüpi jutustustes “hea aja” ehk õnneliku pastoraalse lapseõlve kujutamine sõdadevahelisel perioodil. Käesolevaks ajaks pole katkestuste ja kannatuste diskursus veel lõplikult vaibunud²⁵, küll aga tundub, et see on taandumas valdavalt metsavendade kohta käivateks mälestusteks²⁶.

Tasapisi on “vabariigi laste”²⁷ hää l hakanud asenduma sõjajärgsete põlvkondade omaga. Varase kevadekuulutajana jõudis kohale Viivi Luige poeetiline kujutelm lapsest, kellel on omamoodi arusaamine isale ja emale osaks saavast uuest nõukogude nn paljutõotavast tegelikkusest.²⁸ Sama teema heal tasemel kirjanduslikud töötlused on vähehaaval ilmunud ka järgnevatel kümnenditel,²⁹ kusjuures mäletamislaad on muutunud pigem humoristlik-lüüriiliseks kui enesehaletsuslikuks või punakurjust siunavaks. Vastukaaluna pehmetes toonides “Stalini laste” lugudele on ilmunud kirjanduslikult äärmiselt tuumakas, aga sügavalt pessimistlik lapseõlvekäsitlus Ene Mihkelsonilt.³⁰ Nimetatud raamatud sisaldavad väga isiklikku ja üksjagu intiimset tõde toimunust, mis ometigi on suuresti oleviku kontrolli all, aga just mitmehäälsena muudavad need teosed tollase mineviku tänase avalikkuse tarvis usutavamaks.

Katkestuse diskursuse kõrvale ilmub uuest aastatuhandest alates eesti rahva seas ebapopulaarse nõukogude võimuga osava toimetulija diskursus. Teisedki eesti elulooürijad on märkinud, et 1960.–1980. aastate argielust rääkides rõhutatakse uuemates narratiivides oma kompetentsust nii võimukoridorides orienteerumises, topeltmängude mängimises kui ka defitsiidimajanduses vajaliku hankimises.³¹ Nõukogude periood lakkab olemast üksnes repressioonide ajastu, see teiseneb mõnusaks mälestuste kihiks süsteemiga mängimise võimalustest, nii kirbeid kui humoorikaid vastandumisi külvanud nn külma sõja perioodiks, helgemates toonides nn inimnäolise sotsialismi või siis sotsiaalkriitiliseks nn reaalse sotsialismi perioodiks. Varasema põhiliselt Eesti Kirjandusmuuseumi üllitistena väljaantud elulookogumike kõrvale ilmuvad hooga suleaga kirjutatud ühemehelood³² või

²⁴ **Kõresaar, E.** Nostalgia ja selle puudumine, 764.

²⁵ **Madisson, J.** Rõõvitud aastad. Grenader, Tallinn, 2012; **Nõlvak, V.** Ellujääja. Varrak, Tallinn, 2010.

²⁶ **Mandel, M.** Kogu tõde Hirmus-Antsust. Eesti Ajaloomuuseum, Tallinn, 2010.

²⁷ **Grabbi, H.** Vabariigi laps. Ilmamaa, Tartu, 2008.

²⁸ **Luik, V.** Seitsmes rahukevad. Eesti Raamat, Tallinn, 1985.

²⁹ **Veidemann, R.** Ajavahe. Eesti Raamat, Tallinn, 1996; **Tungal, L.** Seltsimees laps.

³⁰ **Mihkelson, E.** Ahasveeruse uni. Tuum, Tallinn, 2001.

³¹ **Kõresaar, E.** Nostalgia ja selle puudumine, 766; **Jõesalu, K.** Erfahrungen und Darstellungen – das sowjetische Alltagsleben in der estnischen Erinnerungskultur. – Rmt: Erinnerungen nach der Wende. Oral History und (post)socialistische Gesellschaften. Remembering after the Fall of Communism. Oral History and (Post-)socialist Societies. Toim J. Obertreis, A. Stephan. Klartext Verlag, Essen, 2009, 329–343.

³² **Stolovitš, L.** Kohtumised elu radadel. Ilo, Tallinn, 2006; **Valk, H.** Pääsemine helgest tulevikust. Kunst, Tallinn, 2010; **Parmasto, E.** Ühe seenevana elupäevad. Ilmamaa, Tartu, 2010.

akadeemiliselt hillitsetud jutustused edukalt elatud elust.³³ Sotsialismi tingimustes kasvanute põlvkond hakkab sotsiaalses plaanis iseennast julgemalt esitlema ja olnust häbenemata jutustama.³⁴ Samas muidugi jätkuvad ka pajatused sõjakoledustest ja argielust GULAG-ist vabanemise järel. Tihtipeale on kannatusediskursuse kandjate elamine Nõukogude Eestis esitatud erakordselt monotoonsena: töötasin Siberi-aastate järel ehitajana ja ladusin kuni pensionile minekuni silikaattellistest seinu, seejärel tegin sedasama, ainult et omaenda elamise tarbeks.³⁵

2000. aastatel muutub valdavaks Lääne elulooraamatutest indu saanud nn kuulsate inimeste biograafiade avaldamine. Mida aasta edasi, seda enam neid ilmub ja seda enam võetakse eeskujuks suure kultuuritööstusega maades kasutatavad nipid staaride elulooraamatute edukaks müügiks. Meil kirjutavad kirjanikud³⁶, lauljad³⁷, näitlejad jt osalt neid ise, kuid tulusa ameti on endale leidnud ka tähtsate tegelaste kõvakaaneliste ja rohkete piltidega esinduslike elulugude tootjad³⁸. Kõik Eestis viimasel kümnendil elanud ja oma varasema elukäiguga kuulsuse välja teeninud inimesed tulevad paratamatult sovetiajast. Nendes elegantsetes lugudes on katkestuse motiiv kadumas, nõukogude aeg polegi enam nii trööstitu ja hall, pigem on see täis armsaid mälestusi, põnevaid kohtumisi, anekdootlikke juhtumusi, kulisside-taguseid intriige, pingelisi suhteid vastaspoolega, publikumenu nautimist, inimlikku politiseerimata eneseanalüüsi. Rahva seas on sellistest elulooraamatutest saanud menükid, nende tiraažid müüakse kähku läbi ja rahvaraamatukogudes on laenu-tamisel järjekorrad. Miks siis just sedasorti esinduselugudel on lai sotsiaalne kandepind? Pakun välja idee, et enamik taoliste raamatute lugejaskonnast tuleb ju ise ka nõukogulikust eilsest ja nad tunnetavad end kuulsuste kaasteelistena. Nad on odavate piletite aegu olnud teatrite ja kinode massiküllastajateks, Eesti Televisiooni kui ainsa rahvusliku kanali massivaatajateks, innukateks muuseumi-küllastajateks ning Vikerraadio kuulajateks. Seega on tänased lugemishimulised olnud nüüd kuulsaks kirjutatud elude suhtes osasaajateks ka taasiseseisvumisele eelnenud (loomulikult ka järgnenud) aastatel, tegemist on suhteliselt ähmaste vanusepiiridega ulatusliku mälu kogukondliku ühendusega. Lugesid lugusid ime-

³³ **Veidermaa, M.** Tagasivaade eluteele. Tallinn, 2009; **Hagelberg, R.** Elust ja endast. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2008; **Viires, A.** Läbi heitlike aegade. Ilmamaa, Tartu, 2011; **Siigur, H.** Kasarmutoast professoriks. Juura, Tartu, 2011.

³⁴ **Raudnask, V.** Kõik mis on juhtunud. Tammerraamat, Tallinn, 2011; **Pajula, E.** Kuldne aeg. Fragmentaarium. Enelas, Haapsalu, 2011; **Kühn, E.** Meie tuleme kuuekümnendatest. (Põltsamaa.) Käsikiri, 2012; **Karm, H.** Taevas ja maa. Petrone Print, Tallinn, 2011; **Ots, L.** Mustamäe valss. Petrone Print, Tallinn, 2012; **Kask, A.** Punatriibulise tekli all. Tartu, 2011.

³⁵ **Loosaar, E.** Eesti mehe lugu. Varrak, Tallinn, 2006.

³⁶ **Kallas, T.** Mälestused, I. Aeg. Faatum, Tallinn, 2011.

³⁷ **Velli, A.** Türkiissinine. Tammerraamat, Tallinn, 2012.

³⁸ Nt **Avestik, R.** Sulev Luik. Tänapäev, Tallinn, 2011; **Reinolt, D.** Silvi Vrait. Ajakirjade Kirjastus, Tallinn, 2011; **Tali, P.** Voldemar Kuslap. Minu muinaslugu muusikas. Tänapäev, Tallinn, 2011. Urmas Ott jõudis kirjutada raamatud Erika Salumäest, Vardo Rumessenist ja isa ning poeg Asmeritest. Erilise produktiivsusega aga paistab silma Tiit Lääne, kelle sulest on ilmunud hulk e-raamatuid, sealhulgas E. Salumäest, I. Stukolkini, J. Lipsost, J. Tarmakust, M. Riismanist, O. Käpast, V. Loorist jne.

listest või vastuolulistest eludest, tunnevad inimesed ennastki tegijatena tollases ajastus, selle probleemides ja veidrustes. Raamatuid sirvides adutakse, et nende eneste lugu võis küll tagasihoidlikumalt kulgeda, kuid silmapaistvate inimeste mälestustes on palju ühtmoodi väärtustatut ja mõistetut.³⁹ Pühapäevahommikustes põllumeeste saadetes seletas Kärna Äрни äraütlemata mõnusa huumoriga eesti rahvale üksipulgi lahti nõukogude korra “iseärasused” ja loomulikult on selle ärapanija meenutused nüüdki minev kaup.⁴⁰ Joonisfilmide klassiku Rein Raamatu üllitiseist aga otsitakse vastust iga inimest vaevavale küsimusele, kuidas hoida õrna ja ilusat, kui tumedad jõud kuklasse hingavad?⁴¹

Elulooraamatuid on saanud sedavõrd palju, et antud artikli ülesandeks ei saagi olla neid üksipulgi klassifitseerida, vaid pigem mingis mälu kogukondliku nägemuse jadas paika panna. Eesti eripäraks on see, et meil on nõukaaegsete funktsioonäärde sulest vähe mälestusteraamatuid.⁴² Argiteadvuses puututi kokku ikkagi n-ö poliiteesriide publikupoolse vaatepunktiga, kus näitlejad, kirjanikud jt vaimu inimesed olid tavaliselt rahvaga ühel poolel. Täpsem ettekujutus nomenklatuursete näitemängude lavastamisest on meil õige nadi.⁴³ Paljud kultuuritegelased kirjeldavad oma kokkupuuteid KGB-ga, aga selle masinavärgi seespoolseid kirjeldusi tundub olevat ainult üks⁴⁴. Kuuekümnendate teise poole küündimatu kultuuripoliitika oli hambus ärksal tudengkonnal, kes 1968. aasta üliõpilaspäevade ajal kandis loosungit “Elagu prints Albert!”. Mõeldud oli tollast kultuuriministrit, kes oli kimpus süsteemikriitilise Paul-Eerik Rummo näitemängu “Tuhkatriinumäng” etendamisloaga. Tore, et nüüd on ilmunud neid aegu teisest vaatenurgast seletav raamat järgmise põlvkonna tegelastelt.⁴⁵ Sellesse ritta võiks lisada ka Marju Lauristini elupildid, sest viimased ongi kujunenud pideva võimuläheduse ja võimuvastasuse nõõrirkõõndimise trikkide saatel.⁴⁶

Seega on kahe taasiseseisvumise kümnendi jooksul kujunenud nõukogude perioodi seletamiseks vähemalt kolm-neli (põhjalikumal uurimisel kindlasti rohkem) suuremat mälu kogukondlikku diskursust. Praegu on lugude jutustajad ulatusliku osa oma elust ise Nõukogude Eestis elanud ja ajastu valud ning rõõmud isiklikult kaasa teinud. Täiesti uut tüüpi arusaamine sotsialismiajast on tekkimas aga neil, kelle kokkupuude nõukaajaga jäi pelgalt lapsepõlve kogemuseks või kes on sündinud peale kõõnealuse perioodi lõõpu. Järõnevalt vaatlen lühidalt kolme hetkel käibelolevat arusaama minevikust, mida soovime tänaste ideoloogiliste käõsulade alusel erinevatele mälu kogukondadele sobivaks raamida. Tegelikuses

³⁹ Vt viidet Irwin-Zarecka mõttekäigule lk 146.

⁴⁰ **Nõõmmik, S.** Minu elu tsunftis. Tänapäev, Tallinn, 2012.

⁴¹ **Raamat, R.** Värõvilindu püüõdmas. Canopus, Tallinn, 2011.

⁴² Leedus on neid palju rohkem, seejuures ka nende pikaajalise kommunistliku partei juhi ja hilisema presidendi Algirdas Brazauskase sulest: **Brazauskas, A.** Ir tuomet dirbome Lietuvai. Faktai, atsiminimai, komentarai. Knygiai, Vilnius, 2007.

⁴³ Väikest hulka nn eestimeelsete kommunistidega tehtud intervjuudest olen kasutanud oma raamatus: **Aarelaid, A.** Ikka kultuurile mõeldes. Virgela, Tallinn, 1998.

⁴⁴ **Kasak, R.** 50 aastat saatana embuses (KGB agent). Varrak, Tallinn, 2011.

⁴⁵ **Laos, M.** Härõra seltsimees Laos. Jõuri Kraft ja Pojad, Tallinn, 2009.

⁴⁶ **Lauristin, M.** Punane ja sinine. Eesti Ajalehed, Tallinn, 2011.

on põlvkondlikke arusaamu sovetiminevikust käibel oluliselt rohkem, lisaks tuleb arvestada, et iga vanuse kohordi sees on ka mitmed erinevad ja sageli vastandlikud väikesemahulised mälu kogukonnad ehk mikrokoortide mäletamisviisid. Nende väljaselgitamine jäägu edaspidiseks uurimisülesandeks.

KOLME MÄLUKOGUKONNA ESINDAJATE LOOD

Esimesena vaatlen “vabariigi laste” põlvkonda kuuluva ja saatuse tahtel korpusepoisiks osutunud mehe mälestusi.⁴⁷ Korpusepoisteks on teatavasti nimetatud Nõukogude armee koosseisu kuulunud Eesti Laskurkorpuses teeninud mehi, kes sõja võitnute poolel said soovi korral kasutada nõukogulikke privileege nii töökohtade valikul kui ka sotsiaalsete teenuste kasutamisel. Esialgu oli korpusepoistel võimu poolt kaitstud sõjasangarite renomee, inimeste ja olude traagilisusest hakati kõnelema mitu aastakümnet hiljem.⁴⁸ Eesti taasiseseisvumise järel tekkis uus tõlgendus, mille raames käsitleti korpusepoisse punasõduritena ja nad vastandati “õigel” poolel sõdinud leegionäridele ning soomepoistele. Eelmise kümnendi keskel toimus teatav nihe ja korpusepoisteski hakati nägema suure sõja nimetuid ettureid ning hakati ka nende elulugusid avaldama.⁴⁹

Ailo Ehamaa on sündinud 1922. aastal, kasvanud vabadussõjast osavõtnu peres, käinud patriootlikult meelestatud Tallinna Reaalkoolis ja olnud selles mõttes tüüpiline “vabariigi laps”. Tema kui gümnaasiumilõpetaja unistused järgnevateks eluperioodideks katkestas Nõukogude okupatsioon ja kaks nädalat pärast lõpuaktust leidis ta end punavägedest. Oma eluloos jutustab ta põhjalikult laskurkorpuse meelsusest ja lahingutegevusest, kuid ei tee seda kordagi ohvri positsioonilt. Sõda lõpeb Ailo jaoks 1946. aastal, kui ta kirjutatakse sõjaväehospitalist välja II grupi invaliidina. Tüüpilise sõjast tulnud noormehena soovib ta taas täisverelisse ellu astuda: otsib pruuti ja sobivat töökohta, plaanib edasiõppimist kõrgkoolis, katsub materiaalselt jalad alla saada. Esialgu on korpusesõprusest ka kasu, aga 1949. aasta küüditamiste aegu osutub ta kulaku väimeheks ja tema peale vaadatakse viltu. Põlistallinlasena otsustab Ailo oma noore naise ja äsjasündinud tütreaga hoopis maale elama minna, sest nii ollakse toidule lähemal ning sotsiaalsetest pingetest kaugemal. Viieteistkümne järgneva aasta jooksul on ta kohaliku meierei juhataja, kes edasipüüdliku mehena suudab lõpetada EPA ja samas õppeasutuses ka kandidaaditöö valmis teha. 1960. aastatel tuleb ta laste õppimisvõimaluste pärast uuesti Tallinna, leiab linnalähedases teadusasutuses huvitava erialase töökoha, kasutab

⁴⁷ Ailo Ehamaa eluloo ingliskeelne versioon **Ehamaa, A.** Wonders of living ja selle analüüs **Aarelaid-Tart, A.** The Estonian-minded person in Soviet reality: double mental standards in Ailo Ehamaa's life history on ilmunud ühes raamatus: Soldiers of Memory: World War II and Its Aftermath in Estonia Post-Soviet Life Stories. Koost E. Kõresaar. Rodopi, Amsterdam, 2011, 143–162, 279–296.

⁴⁸ **Kuusberg, P.** Enn Kalmu kaks mina. Eesti Raamat, Tallinn, 1965; **Peegel, J.** Ma langesin esimesel sõjasuvel. Eesti Raamat, Tallinn, 1979.

⁴⁹ **Nurm, R.** Sõjateest laskurkorpuses ja teisi mälestusi. Grenader, Tallinn, 2006.

corpusepoisi minevikku Mustamäele kahetoalise korteri saamiseks ja peab end eluga toimetulevaks meheks. Küllaltki ruttu saab temast teadusüksuse juht, tal õnnestub isegi kolm kuud Ida-Saksamaal stažeerida, oma artiklitega köidab ta Moskva teadusgurude tähelepanu. Seitsmekümneaastasena läheb ta pensionile ja siis võiks alata rahulik vanadus, aga saatus tahab teisiti. Just siis algavad öölaulupeod, väljaastumised emakeele kaitseks, järgnevad Balti kett, Toompea kaitsmine interliikumise eest ja lõpuks nooruspäevade vabariigi taastamine 1991. aastal.

Ailo Ehamaa ei kasuta oma eluloo jutustamisel ei katkestuse ega ka osava nõukogude võimuga manipuleerija diskursust. Tema jaoks on väga oluline hoida läbi elu nn eestiaege kasvatusega kaasa antud ausat ja õiglust silmas pidavat kurssi. Elatud aastatele tagasi vaadates arvab ta, et suutis nõukogude tegelikkusega rahuldavalt kohaneda. Läbi elu on ta end eestimeelseks inimeseks pidanud ja vabariigi taastamine on üks elu tähtsündmustest. Sõjast osavõtt oli raske katsumus, võitlevat poolt ei saanud ta ise valida, aga Ailo hindab kõrgelt eelkõige soomepoiste kui tõeliste sõjameeste tegevust. Corpusepoistesse mõnitavat suhtumist peab ta tugitoolipoliitikute hoiakuks, sest tegelikust sõjast osavõtnud oskavad näha mis tahes poolel sõdinud meeste vaprust.

Elule kokkuvõtvat hinnangut andes kasutab Ailo Ehamaa aga õnneliku saatusega inimese diskursust. Keerukatest elukäikudest läbi tulnud inimeste elulugudes hakkab selline diskursus vormuma eelmise aastakümne lõpul.⁵⁰ Ka kõrges vanuses optimistideks ja toimekateks inimesteks jäänute mälestustes on poliitilisi suunamuutusi täis elu nõudnud ikka ning taas uute kohanemisstrateegiate väljamõtlemist, kuid see pole andnud põhjust kaeblemiseks, end kannataja oreooliga kaunistamiseks, saatusega rahulolematuseks.⁵¹ Ka Ailo Ehamaa võtab oma elu kokku järgnevalt:

Mida öelda lõpetuseks? Mu elus on olnud kaks suurt imet. Esimeseks oli see, et ma ei kaotanudki sõjas oma jalga, kuigi krooniline põletik selles pole kunagi asu andnud. Haavata saamisest on möödunud rohkem kui kuus aastakümnet, aga haav on siiamaani lahtiseks jäänud ja vajab igapäevast hoolitsemist. Kuid teine ja veelgi suurem ime on Eesti iseseisvuse taastamine. Ei olnud ju mingit lootust, et kogu maailma ähvardanud totalitaarse gigandi külge liidetud väikeriik suudaks uuesti vabaks saada. Ometi see juhtus ja olen õnnelik, et olen seda päeva oma silmaga näinud. Minu üks suuremaid unistusi on saanud tõeks. Ma olen sündinud vabas Eestis ja võin nüüd ka surra vabas Eestis. Need on suurimad imed ja ma pean Jumalale tänulik olema.⁵²

Teisena käsitlen komsomoliaktivisti ellusuhtumist, sest just sellisesse kategooriasse kuuluvaid inimesi soovitakse ametlikus minevikukäsitluses tituleerida punasteks ehitismaleva komissarideks, komsomolikarjeristideks jms. Nende inimeste elulugude analüüs on senini saanud teoks pigem välisturule orienteeritud üllitistes, hetkel ei tea ma ühtki ise kirjutatud ja eesti keeles avaldatud endise komsomolitöötaja elulooraamatut.

⁵⁰ **Subbi, Ü.** Lõpp hea – kõik hea. Kuldsulg Kirjastus, Tallinn, 2008; **Kaljuste, A.** Elu täis imesid. Autori kirjastus, 2008.

⁵¹ **Raudsepp, M.** Õnnelik vanadus: individuaalsed trajektoorid läbi kultuurimuutuste. – Rmt: Nullin-date kultuur, II: põlvkondlikud pihtimused. Koost A. Aarelaid-Tart. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2012, 16–55.

⁵² **Ehamaa, A.** Wonders of living, 159.

Marko⁵³ on sündinud 1951. aastal oma keskealiste vanemate esimese ja ainukese lapsena. Tema isa oli eluaegne kullassepp, kes oli sõjas sattunud Eesti Laskurcorpuse ridadesse. Ema mäletab ta ainult koduperenaisena, kes erinevalt tasa ja targu toimetavast isast oli paisutatult rahvusmeelne. Kooli läks Marko Tartus, pidas igati normaalseks nii pioneeriks kui ka komnooreks astumist, sest kõik teised tema ümber tegid ju sedasama. Keskkooli aega mäletab ta nii:

Meie klass oli eliitklass, kuna sellesse pääsemiseks oli tehtud valik talendikamate lastest nii Tartus kui ka selle ümbruse koolides. Õppimistahe oli meil dominandiks ja pole imestada, et kõik meie klassist jätkasid õpinguid kõrgkoolis. Meie klassis oli õige mitmeid, kellest tänaseks on saanud tähtsad tegelased poliitikaelus. Kooli komsomolisekretäriks oli Eve P., hilisem Eesti Sõltumatusse Partei asutaja, dissident, parlamendiliige. Komsomolielu kohta võib öelda järgmist: see oli ainus noorsoo-organisatsioon, ning ainult sinna kuuludes sai leida võimalusi eneseväljendamiseks, teha midagi huvitavat, osaleda aktiivselt kultuurielus.⁵⁴

Marko väidab, et aktiivse ja positiivse ellusuhtumisega inimesed jäävad iseendaks mis tahes poliitilise režiimi tingimustes. Tema ei saanud valida riiki, kus elada, ja režiimi, milles tegutseda, aga teoinimene on ta alati olnud. Ülikoolis õppis Marko keemiat, sai õpingute ajal mõned töötused ülikooli laboris ja hiljem ka keemiatehases, aga teda köitis eriala kõrval veel tegutsemine komsomoli liinis. Viienda kursuse lõpul sai temast Eesti Üliõpilaste Ehitusmaleva komandör kogu Lõuna-Eestit ühendavas regioonis. Seda aega hindab ta kui elukoolist saadud mänedžeri-koolitust:

Minu käes oli veoauto GAZ-51, mida kasutasin ringsõitmiseks ja tööde organiseerimiseks. Töö algas juba aprillis, mil pidin esmalt hakkama lepinguid sõlmima, sõitma läbi kõik asjastuhtutatud kolhoosid ja ehitusorganisatsioonid ning uurima, mida kusagil tahetakse ja pakutakse. Oli halvemaid ja paremaid pakkumisi ning lõpetuseks tuli sõlmida osapooltega võimalikult detailsed lepingud. See oli kauplemise aeg, sest tudengite tööjõud oli hinnas ja ainult parimate pakkumiste tegijad said kaubale. Maleva keskkontorist ma mingit palka ei saanud, selle sain lepingute vahendusel ise endale tekitada.⁵⁵

Komsomoliliinis teeb Marko tähelennu keemiaosakonna komsomolisekretärist ELKNÜ osakonnajuhatajaks. Ta ei arva, et peaks seda aega oma elus häbenema, sest just läbi komsomoli sai ta stagna-aastatel noorte kultuurielu korraldamisel õige palju teha. Ka peab ta alusetuks kuulujutte, nagu oleksid temasugused kõik-sugu privileegidega üle külvatud. Eriti ilmekalt kirjeldab ta lugu elamispinna saamisest Tallinnas, kus tuli alustada ühiselamu kahetoalisest sektsioonist, milles elas kolm inimest. Mõne aja möödudes pakuti talle võimalust asuda elama vanasse ahjuküttega puumajja, kus WC asus koridoris. Kuna tal oli ühikamentaliteedist kõrini, siis võttis ta pakkumise vastu. Peagi selgus, et naaberkorteris elas pidevalt viinaraha luniv joodik, et seinad ei pidanud sooja ja talvehommikutel oli toas 6–8 kraadi sooja. Paar aastat pidas ta selles elamises vastu ja lootis kogu aeg midagi

⁵³ Inglisekeelsena on Marko (pseudonüüm) elulugu avaldatud minu raamatus: **Aarelaid-Tart, A.** Cultural Trauma and Life Stories. Kikumora Publications, Helsinki, 2006, 288–306. Samas raamatus on antud ka selle eluloo minupoolne pikem interpretatsioon (lk 82–86).

⁵⁴ **Aarelaid-Tart, A.** Cultural Trauma, 290.

⁵⁵ Samas, 297.

paremat saada. Lootused aga luhtusid ja lõpuks asus ta elama hoopis pruudi kooperatiivkorterisse.

Marko kirjeldab komsomoli funktsionääri aastaid kui rännuaastaid Nõukogude Liidu erinevates piirkondades, nii ajupesu kui ka väga huvitavaid loenguid pakunud koolitusi Moskvast. Värvikas on 1980. aasta noorte rahutuste aegse “ülalt juhendatud” tegevuse koordineerimise kirjeldus, kus oli selge, et rahva seas kuuldu ja tänaval nähtu ning keskkomiteest tulevate juhtnööride vahel polnud mingit arukat seost. Peapesu oli oodata nii või teisiti ja seetõttu tuligi asjasse stoilise rahuga suhtuda. Marko mäletab ka 1970. aastate lõpu venestamiskampaaniat, kui asjaajamine läks kiiresti üle vene keelele, tuli välja vahetada masinakirjutajate koosseis ja hakata täitma mõttetuid Moskvast saabuvald formule. Muigega mäletab ta ÜLKNÜ keskkomiteest tulnud pakki, milles oli sadade kaupa medaleid parimale maisikasvatatajale, mida nad pidanuksid siis Eestis laiali jagama, kuigi Eestis pole küpse maisi kasvatamine võimalik.

Erksa meele ja aktiivse ellusuhtumisega noorte mälestused 1960.–1980. aastatel juhtunust on suuresti läbiuurimata elujaatav diskursus. Tegelikult on seesama seltskond ju praegu nii poliitilise kui majanduselu hoobade juures ja küllap see ongi takistuseks nende “kompromiteeriva” nooruse meenutamisel. Vaieldamatult olid komsomoliaktivistid nõukogude elulaadi aktiivsed osalised, kes rabelesid Süsteemi sees mingeid mõistlikumaid lahendusi otsides ja kujundasid oma arusaamu demokraatlikust ühiskonnast.⁵⁶ Nende tegevusel ja hoiakutel oli laulva revolutsiooni ajal suur osakaal, kuid seda seost eilse ning tänase vahel püütakse sordiini all hoida.

Kolmandaks püüan teha lühikese sissevaate nende noorte arusaamadesse nõukogude ajast, kes pole oma teadlikus elus sellega kokku puutunudki. Neil on möödunud ajastust ettekujutuse tekitamiseks põhiliselt kaks allikat. Väga oluline on mõistagi ametlik ajalookäsitlus, mida neile koolis ja ülikoolis õpetatakse. Praegusel ajahetkel on see suunatud stalinlike repressioonide kirjeldamisele, vaprate vabadusvõitlejate ülistamisele ja dissidentide raske saatuse edastamisele. Tänapäevaste noorte jaoks on nõukogude aeg “enneminevik”, mis lihtsalt pole eriti oluline, aga mis kirgastub neile õpetajate negatiivsete hoiakute ja televisioonis nähtud kannatusediskursuses tehtud filmide kaudu. Intervjuudes võivad noored esindada n-ö elutarga “filosoofi” positsiooni, kes räägib nõukaajast järgnevalt:

Kogu see perioodi läbis üks ajuvaba idee, valitses mingi idée-fixe, millele püüti allutada kogu rahvast. Idee tasandil võis mõte kommunismist olla isegi hea, seal võisid olla isegi kiiduväärt kavatsused, noh, et kõik inimesed on võrdsed, et kõikidel inimestel peavad olema võrdsed võimalused, aga ellu viidi seda vägivallega. Ma arvan, et selline toimimisviis on läbinisti väär. Ka kõige paremad asjad muutuvad halbadeks, kui neid hakatakse jõuga ellu viima. Valikuvabaduse äravõtmine oli väga vale samm! Aastakümneid elasid inimesed hirmus, et nad ei saa oma asjade üle ise otsustada (mees, sündinud 1990).⁵⁷

⁵⁶ Allik, J., Vihalemm, P. Noorus ja tema ühing. – Looming, 1968, 10, 1559–1563.

⁵⁷ Tsitaadid on võetud Eeva Konsa 2010. aastal Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituudis valminud bakalaureusetööst “Nõukogude aeg 1990-ndate aastate vahetusel sündinute teadvuses”. Artikli autor oli selle töö juhendajaks.

Osale tänastest üliõpilastest kangastub kauge lapsepõlv mõningate fragmentidena defitsiidimajandusest. Need mälukillud on kindlasti hiljem kodustes vestlustes tõeväärtuslikena kinnitust leidnud ja muutunud kogu nõukogude aja koondmeenu-tuseks:

Minu esimene mälestus nõuka ajast on see, et ma seisan isaga mingis vorstisabas. See oli mingi liha- või vorstikauplus ja isa oli mind kaasa võtnud, ma ei teagi, kas selleks, et lapsega oli võimalik sabas ette minna või selleks, et lapsele anti ka mingi norm vorsti. Isa võttis mind alati kaasa ja ma mäletan teda ütlevat: “Ma olen lapsega!” (mees, sündinud 1985).

1990. aastate vahetusel sündinud on “kuldsete kuuekümnendate” põlvkonna lapsed ja esimese vabariigi aegsete ning sõja ajal sündinute lapselapsed. Oma vanemate noorusaja vastu nad alles hakkavad huvi tundma, esialgu näib see neile seotud olevat mingi punamentaliteedi häguga ja argielus raskustega toimetulekuks vajalike asjade hankimisega. Kuna asjad on ka tänases elus tähtsal kohal, siis võiks ju teada, kuidas toimiti siis, kui asju eriti saada ei olnud. Suuremat huvi võivad aga selle mälukohordi liikmed tunda vanaemade ja vanaisade mälestuste vastu, sest need lähevad paremini kokku ametliku pildiga pastoraalsest lapsepõlvest ning sellele järgnenud õuduste aastatest. Paljudes tänastes peredes hoitakse mälestusi 1940. aastatel sugulastega juhtunud küüditamiste ja vangistamiste asjus. Noorteni need enamasti väga täpsete kirjeldustena ei jõua, kuid noortele on väga oluline teadmine, et ka nende suguvõsas on aset leidnud mingi stalinlike repressioonidega seotud ülekohtu fakt:

Meie pere jaoks juhtus väga halbu asju. Vanavanemad olid sunnitud oma talust loobuma ja kolhoosi tööle minema. Palju on räägitud vanaonust, kes saadeti Siberisse. See oli kindlasti väga paha asi. Ma ei tea täpselt, mis juhtus, aga olen kuulnud, et ta saadeti sinna kogu perega ja nad kõik surid seal ära. Vanaonu oli kuidagi seotud endiste riigimeestega. Sellepärast see kõik juhtuski (naine, sündinud 1989).

Neile, kel pole olnud nõukogude ajaga vahetut kogemust, võib see periood tunduda karmi ja jõhkрана või hoopis naeruväärselt naiivsena, anekdootlikuna, totakalt vanamoodsana või lihtsalt lahedalt fantastilise ning naljakana (mobiiltelefonegi polnud!). Põhjalikumad uuringud selles vallas aga on kindlasti alles ees. Omaenda uusliberalismi ajale iseloomulikest keerdkäikudest tulvil elulugude kirjutamiseni jõuab see põlvkond aga alles kolmekümne aasta pärast.

KOKKUVÕTE

Kogu taasiseseisvumise ajal on toimunud kodueestlaste, aga ka väliseestlaste ja eestivenelaste elulugude tänuväärne talletamine Eesti Kirjandusmuuseumi ning Eesti Rahva Muuseumi arhiivides. Nii osa arhiivimaterjalidest kui ka autorite poolt otse kirjutatuna on paljud elulood nüüdseks raamatuteks vormistatud. Käesolevas artiklis ongi vaatluse all ainult need omaeluloolistena ilmunud raamatud, milles ühes või teises vormis kajastub elamise võimalikkus nõukogude perioodil. Autor väidab, et sotsialistliku mineviku taastamine tänaste inimeste teadvuses on

ühelt poolt mõjutatud aktiivsest riiklikult suunatud mäletamispoliitikast⁵⁸, teiselt poolt aga paljude erinevate vanuselistest ja varasema tegevuse omapärast mõjutatud mälu kogukondade toimest. Taasiseseisvumisjärgsetel 1990. aastatel anti avalikkuses (eelkõige massimeedias ja kõnekoosolekutel) mäletamisõigus valdavalt stalinlikes repressioonides kannatanutele, mõneti hiljem järgnesid metsavennad, leegionärid ning soomepoidid. Aastatuhandevahetusel laienes see õigus kirjarahvale, kes kunstiliste kujundite kaudu hakkas looma üldistatumat pilti ajast, mida Jaan Kross on tabavalt nimetanud paigallenu kümnendeiks. 2000. aastaid – eriti nende teist poolt – iseloomustab elulooraamatute buum. Viimane omakorda toob kaasa sovetliku mineviku mäletamise diskursuste mitmekesisustumise. Ühelt poolt saavad avaliku mäletamisõiguse lood sovetisüsteemiga mängitsemisest ja viimase osavast petmisest, teiselt poolt kutsutakse kirjastajate ning meedia vahendusel esile nn kuulsate inimeste memuaristika. Päril viimastel aastatel on esinemisõiguse saanud ka need inimesed, kes väidavad, et nõukogude elulaadi vastuolulisusele ja keerukusele vaatamata on nad ometi elanud täisverelist elu ning tunnevad end praegu õnnelikuna.

Kõik neli diskursust – kannataja, mängur, kuulus inimene ja oma õnne sepp – on omakorda leidmas vastupeegeldusi ka vahetut nõukakogemust mitteomavate noorte inimeste teadvuses. Ükski nimetatud mälu kogukondlikest diskursustest (ja neis omakorda sisalduvatest mikrodiskursustest) ei saa pretendeerida ajaloolise tõe monopolile. Erinevate diskursuste raames sõnaosavaks vormitud nõukogude perioodiga seotud elulooraamatuid võiks piltlikult käsitleda kui “lendavaid vaipu”, mille vahendusel saavad lugejad ühe ainutõeliseks peetava mälestustemaa alalt teisele liuelda ja otsida enda isikliku minevikuga seonduvat parimat kollektiivset mälu paika (kuulus Pierre Nora “Les lieux de mémoire”). Päril suur osa tänapäeval toodetavatest elulooraamatutest on klassifitseeritavad rohkete klantspiltidega illustreeritud ajaviitekirjanduseks, mis mind antud artikli raames ei huvitanud. Kõitsid eelkõige autorite enda kirjutatud elulood, mille eesmärgiks on luua ja avalikkusele esitada omaenda elatud aastaid mõtestav isiklik tõde. Enamasti on nendes raamatutes oma elu kirjeldatud selgepiirilisena, õilsamana ja enda suhtes heasoovlikuna, aga just sellistena ongi neid vaja nii nendele lugejatele, kes samuti otsivad võtit ning ainet, et oma nõukaminevikku enesesõbralikult sobilikumaks mõtestada, aga ka nende lastele oma vanemate mõistmiseks.

TÄNUAVALDUS

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Regionaalarengu Fond (kultuuriteooria tippkeskus (CECT)) ja Eesti Teadusfond (grant nr 9130).

⁵⁸ **Tamm, M.** Mälu poliitika. – Rmt: Eesti poliitika ja valitsemine. Koost R. Vetik. Tallinna Ülikooli Kirjastus, Tallinn, 2012, 144–183.

SOVIET PAST THROUGH THE LENSES OF DIFFERENT COMMUNITIES OF MEMORY

Aili AARELAID-TART

This article discusses autobiographical memories concerning the life conditions and mentality during the Soviet period in Estonia. Several different discourses of memorizing the Soviet past are distinguished: (1) the tragic stories of victims of Stalinist repressions; (2) peacockery of the “cleaver gamblers” with the stupid and rigid rules of alien for Estonians Kremlin power-holders; (3) eventful life stories of public favourites (well-known artists, writers, sportsmen, etc.), who made their successful careers partly in Soviet circumstances; (4) testimonies of happy elderly persons who declare their life-long positive self-construction even under difficult social conditions. These discourses (including many micro-discourses) represent the interpretations of Soviet past by certain communities of memory who all treat the historical truth as their priority. Autobiographical “historical truth” is a very vulnerable and questionable topic for the researchers to estimate the actual reality and the exact positions of storytellers in that reality.